

werd vervangen door (later weer verwijderde) kunststeen. Dat lijkt mij interessant, maar het wordt niet uitgewerkt.

Een geïntegreerde aanpak zoals die is toegepast bij de beschrijving van de bouwgeschiedenis ontbreekt bij de hoofdopzet van het boek. Het bevat erg veel korte en lange kaderteksten van verschillende auteurs. Deze teksten, die soms het grootste deel van een hoofdstuk uitmaken, vertonen grote verschillen in diepgang en zijn niet altijd even logisch geplaatst. Dat maakt het boek wat onevenwichtig en onduidelijk van structuur. Naast de al genoemde teksten zou ik in ieder geval nog de bijzonder informatieve, maar voor de geïnteresseerde leek wellicht wat hoog gegrepen bijdragen van restaurateur Willem Haakma Wagenaar over de gewelfschilderingen, het koorhek en de kast van het grote orgel willen noemen. Bij de bespreking van de orgels zijn instrument en kast in afzonderlijke bijdragen van sterk verschillend gehalte behandeld. Bij het meubilair

uit de zeventiende eeuw wordt uitgebreid stilgestaan in zowel de hoofdtekst als een bijdrage van Jeroen Goudeau, met de nodige doublures, al ligt het accent van beide teksten duidelijk anders. Idealiter waren er twee aparte hoofdstukken over de inrichting voor en na de Reformatie geweest, maar praktisch was dat waarschijnlijk niet haalbaar.

De vele, goed gekozen illustraties ondersteunen en verhelderen de teksten. Wel miste ik een duidelijke foto van de vieringtoren en van de toch uitgebreid besproken kansel. Samenvattend mag worden gesteld dat dit boek een uitstekende, over het algemeen publieksvriendelijke documentatie van het kerkgebouw biedt. Niets dan lof voor de gemeente Alkmaar, die het initiatief heeft genomen tot deze monografie en ook aan de financiering ervan heeft bijgedragen.

PEPIJN VAN DOESBURG

COERT PETER KRABBE

HUIZEN VAN FORTUIN WOONCULTUUR AAN DE AMSTERDAMSE GRACHTEN 1860-1920

Amsterdam (Stokerkade Cultuurhistorische Uitgeverij) 2020, 320 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 7915 649 8, € 29,50

In *Huizen van fortuin* ontrafelt Coert Peter Krabbe de wooncultuur aan de Amsterdamse grachten in de periode van circa 1860 tot 1920. Krabbe is als kunsthistoricus gespecialiseerd in de Nederlandse architectuur van de negentiende eeuw en werkt sinds 2000 bij de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. In dit boek neemt hij de lezer mee naar

binnen in meer dan honderd Amsterdamse grachtenhuizen. Aan de hand van contemporaine en hedendaagse interieurfoto's, ontwerptekeningen en afbeeldingen uit brochures en catalogi ontsluit hij het decor van het dagelijks leven van de Amsterdamse elite in de 'tweede Gouden Eeuw'. In deze periode, waarin Amsterdam tot een nieuwe economische en culturele

bloei kwam, maakte zich een moderniseringsdrift meester van de eigenaren van de grachtenpanden en werd, geholpen door kapitaal en moderne technische vindingen, het wonen aan de gracht steeds comfortabeler. Een deel van de eigenaren vertrok echter in dezelfde periode naar de nieuwe villa's die rond het Vondelpark verrezen, of verliet Amsterdam voor een villa in het Gooi of Zuid-Kennemerland. De wooncultuur in deze huizen blijft in dit boek buiten beschouwing, maar werd al eerder beschreven in *Het Gooi. Interieurportretten van villa's en landhuizen 1875-1945* (2017) en *Zuid-Kennemerland. Interieurportretten van stadshuizen en villa's 1875-1945* (2017).

De vele eigenaren die de grachten trouw bleven, pasten hun panden aan veranderende woonwensen aan en veel interieurs zijn in situ bewaard gebleven. Dat biedt de auteur ruimschoots genoeg materiaal om de wooncultuur aan de grachten te bestuderen. Krabbe maakte bij zijn onderzoek gebruik van rijk bronnenmateriaal. Allereerst zijn er de interieurs zelf, waarvan onderdelen zoals wandafwerkingen, vloeren, plafonds en, bij hoge uitzondering, ook de bijbehorende meubels bewaard zijn gebleven. Daarnaast vormen plattegronden, ontwerptekeningen van interieuronderdelen en brochures van fabrikanten en interieur- en meubelwerkplaatsen boeiend onderzoeksmateriaal. Grote verrassingen, zoals nieuw ontdekte interieurs of de ontsluiting van onbekend bronnenmateriaal, staan de lezer niet te wachten. Veel van de afgebeelde en beschreven interieurs en de bijbehorende bronnen werden reeds ontsloten in eerdere publicaties, waarvan een aantal van de hand van Krabbe zelf. *Huizen van fortuin* is om die reden een gedegen overzicht van de wooncultuur aan de grachten, en geen ontdekkingstocht die nieuwe inzichten of bronnen aan het licht brengt. Het ontdekken van onbekende interieurs vormde wel een uitgangspunt van de Stichting Historische Interieurs in Amsterdam, die in haar publicaties *Amsterdamse interieurs. Huizenportretten 1875-1945 Amsterdam-Zuid* (2009) en *Amsterdam. Interieurportretten van grachtenhuizen 1875-1945* (2017) een aantal interieurvondsten deed en nieuw bronnenmateriaal ontsloot.

Krabbe analyseert de wooncultuur aan de grachten in zes thematische hoofdstukken. Hij start met een bespreking van het veranderde karakter van de Amsterdamse elite gedurende de negentiende eeuw. Hij beschrijft de komst van nieuwkomers zoals Duitse immigranten, Oost-Europese joden en degenen die in Nederlands-Indië fortuin hadden vergaard en hun plek in de Amsterdamse grachtenpanden innamen. Opmerkelijk is dat de interieurs van de joodse elite afzonderlijk worden besproken. Dit zou verdedigbaar zijn indien deze interieurs wezenlijk anders waren vormgegeven dan die van de andere groepen. Deze 'joodse' interieurs verschillen echter niet van andere

overgeleverde interieurs aan de grachten. Ongeacht gezindte werden dezelfde decoratieschema's en vormtaal toegepast. Het enige concrete voorbeeld dat wordt genoemd, is een cassetteplafond in zeshoeken op Keizersgracht 387, bewoond door de opeenvolgende gezinnen Koningswarter, dat met flink wat fantasie als een plafond vol Davidsterren zou kunnen worden geïnterpreteerd.

Krabbe noemt tevens de rolverdeling tussen man en vrouw als factor bij de totstandkoming van huis en interieur: waar de man in bijna alle gevallen opdrachtgever en financier van de bouw of verbouw van het grachtenhuis was, bepaalde de vrouw, ondersteund door woonadviesboeken en tijdschriften, de aankleding en inrichting van het interieur. Krabbe stelt in deze beknopte paragraaf terecht dat haar bemoeienis niet eenvoudig is te determineren, maar verder onderzoek naar de rol van de vrouw blijft uit. Mijns inziens was dit een uitgelezen kans geweest om memoires en correspondentie van grachtenbewoonsters te achterhalen en nieuwe inzichten met betrekking tot hun invloed boven tafel te krijgen.

Krabbe schetst voorts het werkveld van een brede groep ambachtelijke specialisten zoals stoffeerders, behangers en stucwerkers en de rol van door architecten opgerichte kunstnijverheidsateliers rond 1900. De vele door deze ateliers verzorgde betimmeringen, meubels en ameublementen was geen lang leven beschoren en ze verdwenen vaak al binnen een generatie uit de grachtenpanden. Een belangrijke uitzondering vormt De Bazels schitterende totaalontwerp voor een eetkamer aan Herengracht 280, uitgevoerd door atelier De Ploeg.

Huizen van fortuin beschrijft de verschuiving van ambachtelijk handwerk naar meer fabrieksmatige productie van interieurelementen. Het hoofdstuk over woonhuisarchitectuur aan de grachten laat zien hoe het ambacht geleidelijk werd verdrongen. Er kwamen machinaal vervaardigde tegels, behangsels en stofferingen. Populaire en goedkopere geprefabriceerde decoraties van stuc, beelden en ornamenten van terracotta, zink en cementsteen werden in grote hoeveelheden vervaardigd. Dit leidde in een later stadium weer tot een nostalgische hang naar het ambacht en minachting voor geprefabriceerde elementen.

Krabbe analyseert de ontwikkelingen in de aankleding en het gebruik van de verschillende vertrekken in het huis, waarbij het ontvangen van gasten centraal stond en de 'routing' door het pand het belang van de verschillende ontvangstvertrekken onderstreepte. De sociale afstand tussen eigenaren en personeel kwam tot uiting in de hoofdopzet van het grachtenhuis. De huishoudelijke ruimtes werden 'onzichtbaar' in het souterrain en op zolder ondergebracht en de afstand tussen familie en personeel prevaleerde nadrukkelijk boven het voeren van een efficiënte huishouding.

Het ontstaan van de woonkamer als domein van het huiselijke familieleven ging ten koste van de belangrijkste ontvangstvertrekken. Representatie en ontvangsten werden minder belangrijk; vertrekken werden omgevormd tot woonkamer waar het gezin bijeenkwam om te lezen, te converseren of thee te drinken. Krabbe merkt op dat het bij deze ontwikkeling nu eens niet de elite was die de toon zette: deze nam het huiselijk ideaal dat de middenstand in de negentiende eeuw uitdroeg over.

Tussen 1860 en 1900 kwam er stromend water, gas, elektriciteit en centrale verwarming. Opvallend is dat veel van deze moderne faciliteiten aarzelend werden toegepast in grachtenpanden. De centrale verwarming ging aanvankelijk met allerlei technische problemen gepaard, hetgeen veel eigenaren ervan weerhield een dergelijk systeem aan te leggen. Tot begin twintigste eeuw bleef de kolenkachel op de grachten favoriet. Ook het elektrisch licht deed slechts aarzelend zijn intrede, omdat grote investeringen nodig waren om de installatie van een eigen, in pandige elektriciteitscentrale mogelijk te maken. Het feit dat deze veranderingen in een vaak eeuwenoud huis moesten worden aangebracht was mede debet aan de terughoudendheid van eigenaren. Met de komst van de waterleiding kwamen ook de eerste badkamers in de grachtenpanden, geïnstalleerd door Amsterdamse sanitairfirma's, wier werk echter spoorloos uit de huizen is verdwenen.

In het algemeen grijpt de vormgeving van het interieur terug op oudere stijlen. Hoewel gebruikmakend van nieuwe materialen en vrije interpretaties, volgden de opbouw van het interieur, de vloeren, wanden en plafonds, de meubels, de bekleding en de ornamentering het voorbeeld van zeventiende- en achttiende-

eeuwse interieurs. Krabbe vermoedt dat het vasthouden aan deze interieurvoorbeelden vooral een kwestie van conventie was, terwijl er al ruimschoots praktischer en moderner alternatieven beschikbaar waren. Opmerkelijk is de geringe belangstelling van de eigenaren van grachtenhuizen voor de art nouveau; deze speelde nauwelijks een rol in hun interieurs. Dat er zeker interessante uitzonderingen zijn, is te zien in Keizersgracht 329 van architect François Caron, dat is voorzien van een trappenhuis, glas-in-loodramen en een stucplafond in art-nouveaustijl. Dit huis is overigens uitgebreid besproken in het eerder genoemde boek *Amsterdam. Interieurportretten van grachtenhuizen 1875-1945*.

Krabbe eindigt *Huizen van fortuin* met een compliment aan de bezitters van grachtenhuizen, die zich vaak grote inspanningen hebben getroost om hun luisterrijke interieur in stand te houden. Hij benadrukt terecht dat lange tijd weinig aandacht heeft bestaan voor de grachtenhuisinterieurs uit de periode 1860-1920. De neostijlen werden door architecten en kunsthistorici afgedaan als 'stijlnamaak', ten gunste van artistieke architectonische vernieuwers, waartoe P.J.H. Cuypers en H.P. Berlage werden gerekend. De afgelopen decennia is dit gelukkig ruimschoots goedge maakt met verschillende architectuurhistorische publicaties over de Amsterdamse wooncultuur van de elite, waarbij *Wonen in een monumentaal huis* (2012) over de materialisatie van het wonen en de wooncultuur in Amsterdam-Zuid zeker moet worden genoemd. Met Krabbes' *Huizen van fortuin* is aan deze reeks publicaties een buitengewoon interessant boek toegevoegd.

ESTHER DE HAAN